

Entrevista amb George Steiner

Herències i presència de l'esperit europeu

Isabelle Albaret i Olivier Mongin

George Steiner, escriptor, professor de literatura i de crítica literària, és mundialment reconegut pel nivell d'exigència, l'erudició i la força polèmica dels seus assaigs, com ara *La mort de la tragèdia* (1961), *Després de Babel* (1975), *Presències Reals* (1989) i *Gramàtiques de la creació* (2001). Recentment han aparegut en francès quatre nous títols –*Elogi de la transmissió*, *Mestres i deixebles*, els *Logòcrates* i un *Cahier de l'Herne* que li és consagrat¹ que reprenen, de forma inèdita, les temàtiques que travessen tota la seva obra. La multiplicitat de punts de vista de George Steiner explica la diversitat de les seves interpel·lacions. Com a ensenyant, tracta del principi d'autoritat, de la relació amb els clàssics i amb els mites, dels lligams amb el mestre; com a crític, estudia la legitimitat de l'error, la relació del llenguatge amb la cultura i la religió, la poètica de la traducció, la jubilació de les paraules; com a filòsof, analitza el desenvolupament de les ciències, l'oposició entre creació i invenció com a clau de lectura del món, la fidelitat als valors humanistes de la tradició jueva o, fins i tot, la perennitat de la transcendència. L'humor distanciat, la passió per la transmissió, el plaer d'aprendre estan sempre en el cor mateix d'aquests escrits que, inserits en una realitat concreta, posen directament el lector en la posició de deixeble i actor, tant en el seu entorn immediat com en el més ampli.

Per haver estat sempre entre diversos sistemes d'ensenyament –va ser alumne a París i a Nova York; després va estudiar als Estats Units (a Yale, Chicago i Harvard); i a Gran Bretanya, a Oxford; treballa com a ensenyant i investigador a Princeton, Cambridge i Ginebra, sense esmentar les conferències impartides per tot el món–, el professor Steiner és una figura fronterera: en aquest sentit fa trontollar les nostres conviccions i posa en qüestió els nostres sistemes educatius.

Immers en la tradició jueva –«la meva biblioteca i la meva taula de treball tenen aires de sinagoga»–,² impregnat de cultura grega –d'infant traduïa Homer amb el seu pare–, col·loca, al costat de Sòcrates, Jesús «en l'arrel de la nostra civilització».³ George Steiner encarna, millor que cap preàmbul a una constitució, els valors fundadors d'Europa. Encara més quan afirma que dissentir és l'acte fundador de la creació o que cal deslligar-se d'allò que cadascú és per treballar en allò que podria ser, quan mesura l'eclipsi del messianisme i la penetració de la barbàrie fins i tot en el llenguatge, o quan subratlla la necessitat per a una societat de redefinir la seva cultura a fi de guardar la seva memòria i el desig de transmetre-la. Steiner interpel·la i tranquil·litza alhora: interpel·la per les preguntes, d'ordre íntim i col·lectiu; tranquil·litza per un immens

¹ Es tracta d'*Éloge de la transmission* (entrevista amb Cécile Ladjali; París, Albin Michel, 2003); *Maîtres et Disciples* (París, Gallimard, 2003; Madrid, Siruela, 2004); *Logocrates* (París, L'Herne, 2003); i P.-E. Dautat (dir.), *Steiner* (París, Cahiers de l'Herne, 2003).

² G. Steiner, *Entretiens avec Ramin Jahanbegloo*, París, Félin, 1992; ed. augmentada a l'editorial 10-18, 2002, p. 62.

³ Id. *Maîtres et Disciples*, op. cit., p. 42.

saber que autoritza a pensar més lliurement. Fa uns anys, IDEES va publicar la seva brillant conferència «¿Què és la literatura comparada?» (núm. 7, juliol-setembre 2000).

GUERRA CIVIL I DECLIVI D'EUROPA

La seva obra, complexa i coherent alhora, és sobretot la d'un immens lector. Vostè, que ha estat sovint qualificat d'intel·lectual europeu, ¿no s'ha deixat guiar més aviat per la crítica de l'horror i la tragèdia, encara que apreciï el valor del que ha aportat Europa? La seva obra, ¿no seria potser una il·lustració d'aquesta tensió permanent entre creació i destrucció? ¿Podem parlar –i de quina manera- d'un declivi del continent europeu?

Les dues guerres mundials han estat guerres civils europees. Si bé han arrossegat amb elles el planeta, han estat principalment guerres continentals interrompudes per un desgraciat armistici. Europa ha volgut esquinçar Europa. I l'Holocaust, el feixisme, el mateix stalinisme, s'arrelen profundament en la civilització europea. Es podria dir que des de l'extermini de la Segona Guerra mundial (70 milions de morts, segons l'estimació dels millors historiadors, de Madrid a Odessa, d'Oslo a Palerm), Europa no mereix reviure; o pensar amb Paul Valéry, que ja havia previst la mort de les civilitzacions: «Deixem-les morir!», cosa que seria a la vegada legítima i absurda. Però aquesta frase té el mèrit de fixar el nostre pensament. Al meu entendre, només Europa ha pogut viure la tragèdia absoluta de l'home.

L'esdevenidor de les ciències i del pensament és avui als Estats Units (EUA). El pressupost anual d'una sola universitat nord-americana, la de Harvard, sobrepassa avui el pressupost total del conjunt d'universitats europees. A Cambridge, on jo ensenyo, perdem avui set doctorands de cada deu. Per guanyar-se la vida, els nostres estudiants marxen als EUA. Però el diner no és l'única causa. A l'altre costat de l'Atlàntic hi ha una alenada d'esperança i d'energia que tan sols es troba en dos països europeus: Espanya i Irlanda. A Dublín, on el 50% dels habitants tenen menys de 25 anys, s'aixeca una vertadera explosió d'energia en literatura, en la creació teatral. El segon país és Espanya, que viu el gran miracle de la llengua espanyola que li ve d'Amèrica llatina com un bumerang. Amèrica llatina és avui una terra de grans escriptors, poetes i novel·listes que reforcen la sensibilitat espanyola com una injecció d'energia i d'alegria.

A Europa ningú no s'adona –o no vol adonar-se'n– de l'impacte enorme i exponencial de la guerra al Kosovo. Amèrica va pensar en aquell moment que Europa no tenia els mitjans per endreçar la seva pròpia casa i li demanava auxili per sortir de l'abisme. A partir de Kosovo, i no d'Orient Mitjà, s'ha produït en l'opinió nord-americana una actitud de menyspreu i de cansament davant d'aquesta Europa que demana ajuda. L'absurda disputa entre França i Amèrica a propòsit de l'Iraq, infantil i ridícula, no té res a veure amb el fons del problema. Aquest consisteix en el declivi irreparable d'Europa, declivi degut a la fatiga, a una fatiga enorme. He tornat d'Alemanya, on se m'ha atorgat un premi. En cada casa, una placa recorda: «Aquest dia, en 1944 o 1945, ha mort...» Existeix una paraula alemanya de l'època de Kafka, interessant i difícil de traduir, i que ve a dir aproximadament: estar cansat del món. És absurd que pugui tenir un sentit psicològic molt greu, com si hi hagués hagut massa Història. Els fantasmes pesen terriblement. Durant la meva estança, alguns alemanys m'han plantejat, amb una

gran cortesia i un gran neguit, la qüestió de saber per què les seves universitats i les seves grans institucions científiques no es redreçaven. Jo he gosat respondre'ls: «És possible pensar, sense ànim d'ofendre-us, que les civilitzacions que han matat tots els seus jueus no puguin reviure. Aquest ha estat el destí d'Espanya que, avui, al cap de tres cents anys, torna a revifar.» ¡Puc equivocar-me, ja que tot això és força complicat! No puc imaginar-me una sola hora de la meua vida sense la riquesa d'Europa; sense els seus cafès, per exemple. Al cafè es pot llegir, assegut tot el dia, o jugar a escacs, retrobar els amics, o els adversaris intel·lectuals. En trobem, de cafès, des del cantó atlàntic –penso en el cafè tan bonic de Pessoa a Lisboa– fins a Sant Petersburg, Odessa i Kiev. Moscou, pel contrari, no n'ha tingut mai, de cafès; però Moscou és l'inici d'Àsia, la gran Àsia. Els cafès d'aquest tipus no existeixen tampoc als EUA, ni a Anglaterra. Mantenir-hi el diàleg sobre la felicitat i l'angoixa, sobre la ironia i el treball, és quelcom de gran importància per a mi i que, per miracle, ha sobreviscut a les dues guerres mundials i a l'Holocaust. Caldria elaborar sens dubte una metafísica del cafè...

Per retornar a la pregunta inicial, em recorda la frase cèlebre de Saint-Just: «La felicitat és una idea nova a Europa», frase que va ser seguida de la seva mort al patíbul. Avui, tinc la impressió de viure un epíleg comparable al d'Atenes i Jerusalem. I si he triat apassionadament de quedar-me a Europa, la qüestió de marxar és ben present per als qui en tenen l'opció. ¿Quin és el seu esdevenidor a Europa on, en algunes regions, les divisions ideològiques son cada cop més dures i feroçes?

GENEALOGIA D'UNA EXPERIÈNCIA EUROPEA:
CULTURA GREGA, CULTURA JUEVA

Abans de retornar sobre aquest epíleg que vostè evoca, ¿quina és segons vostè la genealogia d'aquesta experiència europea que es remunta a Atenes i a Jerusalem, a Sòcrates i a Crist? A partir del seu text sobre *El Procés* de Kafka, es podria dir que a través de la lectura que s'hi fa de la tragèdia es perfila, fins i tot abans del que va ser la Shoah, alguna cosa semblant a un destí europeu. ¿Aquest destí seria forçosament tràgic i fatal, l'esborronament progressiu d'aquesta doble cultura europea?

Aquí toquem un tabú. ¿Per què el miracle grec? D'un poble ben petit, d'un petit fragment de pedra rocosa, ens arriba el pensament, les matemàtiques! Les descobertes dels sumeris o dels egipcis són meravelloses, però nosaltres som, des del punt de vista intel·lectual, fills del miracle grec. ¿Quina n'és la causa? Potser la qüestió no s'ha de plantejar en termes de miracle, o potser no té una raó de ser. La cultura grega deixava temps per pensar. I si els grecs tenien el temps per pensar –aquest és el tema tabú– o el temps lliure per l'argument, per la dialèctica i la reflexió a l'àgora, és gràcies a l'esclavitud i al fet que les dones estaven excloses de la vida pública. Encara més. Quan s'avisava Arquímedes que legionaris romans venen a matar-lo, ell respon: «No importa», i continua la seva investigació sobre un problema de geometria (les seccions còniques, del qual no tindrem la solució fins mil anys més tard). Es deixa matar perquè el pensament és la dignitat per excel·lència de l'animal humà. La cultura grega és fortament elitista; ha gosat afirmar que la tasca suprema d'un poble, d'una *polis*, és l'ideal de justícia filosòfica i que la filosofia ha de dirigir l'home. Si hom hi pensa, hi ha aquí un escàndol que nosaltres encara comprem molt malament avui, però que continua dominant la nostra existència. Pensem en els Jocs Olímpics d'Atenes, en el

corredor de la maratón, en els grans atletes i en les poesies de Píndar que celebren les primeres victòries d'aquests Jocs. En quasi tres mil anys, la força d'aquesta idea no ha estat mai desmentida. Però a l'altra banda del Mediterrani, el gran «escàndol» (paraula que manllevo de Kierkegaard: en grec *skandalon* vol dir sorpresa, astorament, desorientació... una paraula molt difícil de traduir), és el del monoteisme i el d'un petit poble que viu i sobreviu en els textos per *un* text. Idea curiosa la de sobreviure per un text, que esdevé així la identitat d'aquest poble, i per la seva lectura, fonament de la conservació d'aquest poble.

Per la meva educació, i gràcies a la tradició jueva centreuropea de la qual jo he sortit, he estat deliberadament col·locat en la cruïlla dels dos camins. Per a mi és una alegria entrar avui a les llibreries de París i veure les obres de Leo Strauss. Fa uns anys era impensable. En el seu cas, com en el cas de Chestov o Kierkegaard i de tota una família de pensadors, la dialèctica entre Atenes i Jerusalem, Sòcrates i els profetes, i Crist, decideix el destí d'Occident –de la mateixa manera com, a la meva petita escala, ha decidit el meu–. Bé doncs, potser arribem al final d'aquesta gran alenada. La tecnologia i la ciència parlen un altre llenguatge. Galileu va dir: «La naturalesa parla en llenguatge matemàtic» i durant molt de temps ens era encara possible a nosaltres, profans, escoltar aquesta llengua. Avui, però, ha esdevingut impossible.

LA SUPERACIÓ DE LA MORAL EUROPEA

¿Què defineix actualment a Cambridge, sota el nom de *Greal* –curiós préstec per part dels científics–, els tres horitzons de les ciències? En primer lloc, la teoria del Tot, de l'inici del temps i de l'univers de Hawking i dels seus col·legues. En segon lloc, la creació de la vida orgànica en un laboratori, *in vitro*. I en tercer lloc, el que més m'espanta, la neuroquímica del jo, de la consciència. Un gegant com Francis Crick, un dels meus antics col·legues, que ha descobert amb Watson l'estructura de l'ADN, afirma que el jo és una barreja de sucre i carboni. Abans de dir que està boig, recordem que l'aspirina pot canviar un pensament, encara que no sapiguem com. Sabem ara que la neuroquímica toca el fons mateix del jo, d'allò que som, que pot modificar la nostra conducta, la nostra imaginació, tant el nostre estat de vigília com el nostre son. A Edimburg, en el laboratori d'estudis de la memòria, es parla ja d'implantar una memòria completa als malalts afectats d'Alzheimer o de demència senil. Podem dubtar entre felicitar-nos-en o horroritzar-nos-en. Hi ha individus que porten el cor d'un altre home o d'una altra dona, però ningú no s'ha interessat pels resultats d'un trasplantament de la consciència com aquest. ¡Algú somnia amb una memòria preprogramada! Caldria que participéssim tots en aquest immens debat jurídic, moral, psicològic, econòmic i polític. No hi ha cap aspecte de la nostra existència que no estigui afectat per algun d'aquests àmbits de la investigació. Se'ns replica, però, amb més o menys gentilesa, que mantenir aquest debat està per sobre de les nostres possibilitats. Vet aquí una situació sense precedents en la història: davant el seu destí, l'home dit corrent es troba desprovist de tota atenció intel·ligent.

He viscut a Princeton, després a Cambridge. He passat tota la meua vida entre els prínceps de la ciència, tal com hagués volgut viure a Florència entre els pintors del Quattrocento. Desgraciadament, hem esdevingut tan mandrosos... Novel·listes com Musil, Thomas Mann o Proust intenten encara comprendre, trobar la metàfora –la metàfora és sempre una traducció entre diferents àmbits–. Però avui dia, quan hom veu

en quin estat es troba la novel·la, que hauria de ser el nostre instrument de debat i de percepció, la metàfora entre els móns i els sabers, no cal ni parlar del punt en què ens trobem... Penso en una expressió francesa (molt perillosa), intraduïble en anglès i en alemany: «Això no és més que literatura.» Aquesta expressió m'obsessiona. Per desgràcia, avui la «literatura» ha guanyat terreny.

LA CREACIÓ I LA INVENCIO

Per retornar a Kafka, es podria dir, com subratllava Gilles Deleuze –pensador d'una altra tradició– que el problema d'aquest autor remet a l'ètica formal kantiana. Hi ha un sentit de la justícia, una llei, unes màximes, però nosaltres no sabem què és el bé ni com formular-lo. Així doncs, si no sabem ni tan sols formular el bé, ¿som indefinidament culpables, en la mesura en què no sabem mai si hem fet el bé? ¿Estem condemnats a transgredir els límits de la moral en nom de la set de coneixements i de progrés?

Kafka respon a la pregunta del seu jove amic Gustav Janouch, quasi histèric d'angoixa: «Però, Franz, ¿és que no n'hi ha, d'esperança?», la famosa frase: «N'hi ha en abundància, però no pas per a nosaltres.» Això resumeix la seva pregunta. Jo no sóc ni psicòleg, ni historiador, ni encara menys sociòleg. Però si s'intenta comprendre la fenomenologia del sofriment en la nostra història, podem preguntar-nos per què totes les belles idees giren al voltant de l'horror. Després de tot, ¿quin somni representava el socialisme marxista! Quan avui se'm diu que conduïa necessàriament al *gulag*, responc que aquesta interpretació és massa simple, àdhuc vulgar.

El pecat original existeix sota altres màscares, més poderós que mai. En la psicoanàlisi, és la mort del pare. Freud no ha explicat mai on ni com ha esdevingut, però és l'axioma de la psicoanàlisi. Des de llavors, estem en estat de pecat. Un autor que jo admiro profundament, Claude Lévi-Strauss, explica que es va cometre un crim, el de Prometeu, crim del pas de l'estat de naturalesa a la cultura, crim irreparable des del moment en què l'home ha dominat el foc i ha trencat els seus lligams amb el món orgànic. En Marx, es troba aquesta pàgina transcendent en els manuscrits de 1844: «Hi va haver un temps en què no es canviava el diner pel diner, sinó l'amor per l'amor, i la confiança per la confiança.» ¿Què ha passat? Marx no diu ni quin dia, ni quin matí la roda s'ha capgirat per condemnar l'home a allò que ell anomenava la «mola» de la Història. Allà on mireu, trobareu sempre el mateix mite –si és un mite–, que pren formes racionals, fins i tot modernes. Quant a mi, quasi prefereixo el misteri del pecat: *ésser* és un acte d'agressió. L'*ésser* de l'home és, com es diu en francès, un estat d'excepció, una excepció bíblica on *ésser*, que ho qüestiona tot, és la nostra infinita grandesa. Gran lector de Heidegger, penso en aquesta fórmula magnífica: «Les ciències són idiotes; no coneixen més que respostes.» Els nostres interrogants semblen abdicar davant les qüestions sobre la creació de la vida, l'origen del temps... Tanmateix, Plató, Sòcrates, Aristòtil, Parmènides les haurien comprés perfectament i haurien plantejat les preguntes pertinents. Sembla que l'*ésser* avui no vol ser amoïnada. En la tradició jueva, el profeta és aquell que crida en la nit per despertar-nos. El pensament és l'insomni provocat a l'home, la prohibició del somni, el que il·lumina per a mi alguns aspectes de la nostra condició. L'infern està sembrat de bones intencions. El somni del sionisme era el d'una justícia total, barreja de justícia social i pacifisme... És inútil dir on som ara. Cada

vegada es constata l'efecte bumerang: llancem un gran pensament, una gran idea i, de retruc, trenquem el Greal. No tenim elecció.

Se'ns diu que ara cal, sense més dilació, reglamentar les investigacions biogenètiques. Els meus col·legues m'expliquen que la història de l'ovella Dolly ja és una història passada: els investigadors ja són cinquanta anys més lluny, llestos a clonar éssers humans. Podeu tallar-los els braços i les cames, embenar-los els ulls, però continuaran les seves investigacions. Aquesta *libido sciendi* és fantàstica, aquesta set, aquesta fam de posar-ho tot en qüestió a qualsevol preu, sigui quin sigui el perill o el preu a pagar. Per exemple, abans dels assaigs sobre la bomba atòmica no se sabia si la cursa atòmica seria fatal per al planeta. Una teoria molt respectable predeia que no es podria detenir i que hi hauria un incendi planetari. Aquesta advertència, tanmateix, no va poder aturar els investigadors. Aquests volien saber, encara que hi hagués el perill de reduir el planeta a fum. És la nostra grandesa i la nostra fatalitat. Les religions aporten la seva resposta: ¿pecat d'orgull? Per a mi, es tracta més aviat de la nostra dignitat.

He tingut l'immens privilegi de provar de transmetre els grans textos. Com diu la tradició hassídica, Déu ha creat l'home perquè li expliqui històries. La narració de l'home que constitueix la nostra història, la nostra autobiografia espiritual, ha conegut a Europa algunes de les seves més grans manifestacions –jo no conec la cultura de l'extrem Orient, llegeixo el que puc–. A partir d'Homer i la Bíblia (¿no s'ha de dir «Antic Testament», que és una expressió purament cristiana!), la narració d'allò que l'home és, la narració tràgica i sovint joiosa de la seva condició, és el do que Europa ha fet a la civilització humana. La qüestió és saber si aquesta civilització està a punt d'extingir-se...

L'esperit europeu tal com vostè el defineix en tota la seva història (que parteix del text bíblic), ¿pot tenir encara autoritat? ¿Quina realitat concreta pot expressar encara? ¿No està irremeiablement desacreditat?

Li respondré molt personalment: jo no podria viure sense ell. Per a mi és una forma d'alegria i de reconeixement. El crític, el professor li està agraït. Ho diu aprenent textos de memòria. Avui es considera que això és fer el ridícul, i a l'escola, els nens ja no aprenen res de memòria. Però, allò que s'estima es vol tenir en un mateix per conviure-hi en una relació orgànica, que és la de la memòria. Per altra banda, amb l'edat, això esdevé per a mi un exercici essencial. Tots els matins, agafo un passatge, d'un gran clàssic o de la Bíblia, i el tradueixo en les meves quatre llengües. Ahir, era un passatge de Tucídides, pres del gran capítol sobre la pesta a Atenes. En llegir-lo, en aprendre-me'l, em poso a somniar en Defoe i la seva descripció de la pesta a Londres, després en Camus... I de cop i volta, les campanes ressonen a través de la nostra cultura europea, amb aquest sentiment de revifament, d'eco interior. El que m'esgarrifa i em fa por en la deconstrucció, molt propi d'aquest *précieuse ridicule* de França, és l'absència d'agraïment i d'alegria. Derrida evidentment és un geni; tot sovint és apassionant de llegir, però el seu joc de paraules a propòsit del «pre-text» és inadmissible. Shakespeare no és cap pretext; Proust i Dant, tampoc. Nosaltres som d'aquells que s'alegren davant el que ens dona la nostra cultura, i ensenyar hauria de tenir per finalitat transmetre aquesta alegria. La primera frase del primer llibre que vaig llegir quan era nen era de Dostoievski: «Tota gran crítica és un deute d'amor.» Mai no he derogat aquesta frase. Tot consisteix en el gran misteri del reconeixement davant la cultura. I tot el que aquesta cultura ens exigeix és l'autoritat.

EL MISTERI DE LA MÚSICA

La seva obra es caracteritza de manera original per una voluntat de lligar la creació, l'artista i l'esdevenir artístic, a una reflexió sobre el Creador. En un món nihilista com el nostre, caracteritzat per la mort de Déu, ¿és difícil ser creador (sabent que vostè es considera no pas ateu, sinó agnòstic) precisament perquè Déu ha mort? ¿Pot explicar la creació artística o, pel contrari, la considera un misteri, com el fruit d'una creença?

Reprenem la noció mateixa de crear. Hauria d'omplir-nos d'una admiració constant i infinita. Existeixen treballs molt interessants en psicologia o neuropsicologia, però no expliquen res fins ara. Picasso baixa per un carrer. Un altre nen, que va en tricicle, xoca amb Picasso. El pintor, somrient, capgira l'escena del tricicle i pinta el *Toro amb grans banyes*. Ningú no ho pot explicar, això. Es parla de sinapsi, d'arc elèctric que, en Plató, és la metàfora. Potser. Però per a mi, el creador, el gran creador, difon precisament l'alegria del misteri. Això pot arribar d'un moment a l'altre i en qualsevol lloc. En el Bronx, el lloc aleshores més pobre de Nova York, una mare i els seus dos fills vivien en un apartament sense aigua calenta. La mare treballava en una bugaderia durant tot el dia. El pare havia desaparegut. El nen petit cridava, plorava tot el dia i la seva germana, no podent suportar-ho més, li va comprar un joc d'escacs per unes quantes monedes. Nosaltres pensem avui que als cinc anys, en aquesta miserable habitació, Bobby Fischer era ja el jugador d'escacs més poderós del món. Aquest nen no sabia que podien jugar dos jugadors: jugava contra ell mateix. Trenta anys més tard, vaig tenir el privilegi de fer un article sobre la partida que va oposar Fischer a Spassky.⁴ Spassky em va dir un vespre: «Jo no existeixo per a ell.» Res no pot explicar aquesta explosió en el cervell, com si fos un gran compositor, en un nen d'aquesta edat. També Rossini als nous anys escrivia quartets exquisits.

Sembla que aquest miracle es produeix en tres disciplines: les matemàtiques, la música i els escacs, sense que sapiguem per què. Però ¿per què voler comprendre el que és magnífic, en comptes de restar astorats, contents, estúpids, envejosos...?

La creació és sempre a imatge —«en analogia amb», diria Tomàs d'Aquino— de la primera Creació. La invenció, pel contrari, és d'una altra naturalesa. Col·lectiva, anònima, prové d'un automatisme molt bonic i molt profund. Un cop inventada la palanca, la bomba atòmica no era gaire lluny... La tecnologia té, en efecte, una enorme inèrcia transcendent. Avança segons regles científiques que porten sempre al pròxim capítol. En la creació, això és inconcebible. Sense Beethoven, no hi hauria la *Novena simfonia*; sense Shakespeare, no existiria *Hamlet* i sense Proust, tampoc la *Recerca*. Cada creador és insubstituïble. En contrapartida, els més grans inventors sempre estan perfectament tranquils. Crick i Watson diuen que, dues setmanes després d'ells, altres tres equips haurien trobat la solució. Es tractava en aquell moment d'una cursa desenfrenada pel Nobel. Cada vegada trobem aquesta col·lectivitat d'un esforç sovint anònim. D'aquí la pregunta que em plantejo: a Europa, en un moment cada cop més tecnològic, tecnocràtic, ¿no estem abandonant una mica el moment de la creació per entrar en el de la invenció? Pregunta absurda, ja que demà al matí, potser al carrer del

⁴ Es tracta de *The Sporting Scene: White Knights of Reykjavik* (1973). Vegeu la bibliografia selecta del final de l'article.

costat, el miracle de la creació es produirà de nou. No crec, però, que tornin a néixer en la nostra cultura un Shakespeare, un Beethoven, un Miquel Àngel... No puc explicar-ho. Sens dubte és idiota afirmar-ho, ja que es tracta d'una inducció lògica sense fonament. No puc demostrar res. Però sempre es pot ser pessimista: no hi creiem pas, ja no hi creiem.

¿No ens trobem aquí amb el tema de l'autoritat? ¿El creador ja no té autoritat perquè tothom pot considerar-se creador?

O potser perquè la invenció ha esdevingut més poderosa. O per una altra raó totalment absurda i per a mi profundament convincent que avança Heidegger: ¿com és possible que els presocràtics –i encara més Plató, Aristòtil, Píndar– hagin pogut dir l'essencial, i reduir-nos a nosaltres a l'estat de nota al marge? Resposta de Heidegger: era un moment de la història de l'home en què el llenguatge estava en relació directa amb el seu origen misteriós, en què l'ésser era una llum a través del llenguatge. Els lingüistes i els historiadors xisclen davant d'aquesta mística «protonazi», sense la més mínima prova. Reconec que tenen raó, sens dubte, però és com si hi hagués aquí un altre pecat original, una mena de fissura amb el *logos*, amb els orígens del llenguatge. Nosaltres ja no podem dir: en el principi existia la paraula. L'evangeli de sant Joan és potser l'anàlisi més poderosa que mai hem tingut sobre la imaginació i sobre la seva manera de funcionar... Quan el filòsof nord-americà Richard Rorty declara: «*everything goes*» («tot s'hi val»), no puc més que estar-hi d'acord. Tanmateix, no crec que tot valgui i, si fos el cas, aleshores, en un cert sentit, hauríem arribat a l'epíleg. Això deu ser meravellós, ser un científic per al qual el sol s'aixeca tots els matins amb un esclat cada cop més poderós.

Una gran part del seu treball està consagrat a la tragèdia. Avui, ho ha dit vostè abans, la mala «literatura», en el sentit verlainià, guanya terreny. Però un altre aspecte de la vostra obra mostra que la creació es produeix arreu. ¿Ha perdut terreny el verb? Al final de *La mort de la tragèdia*, vostè ressalta el valor de l'òpera. Considera *Moisès i Aaron*, de Schoenberg, com una obra major que prèn en consideració els drames del segle. La música sembla jugar un paper decisiu per a vostè.

Constatem que la tragèdia, des d'Èsquil fins a *Partage de midi* de Claudel o certs passatges de Beckett, ha assenyalat els punts culminants de la literatura europea. El *Rei Lear*, la *Divina Comèdia* de Dant, novel·les com les de Dostoievski –autor que pertany plenament a la història de la tragèdia–, mostren la vulnerabilitat pregona de l'home, la possibilitat –terrible idea grega– que els déus l'odiïn.

M'agraden profundament els westerns, que en francès s'anomenen «invictes», amb les més grans estrelles del cinema. En un d'ells, Clint Eastwood, davant l'espectacle d'un *sheriff* que mata a boca de canó un home, exclama: «¿És innocent!» *Innocent of what?* ¿Innocent de què? Des d'*Edip* i *Antígona*, la tragèdia planteja aquesta mateixa qüestió. És una reflexió sense compromís sobre el destí de l'home, la seva condició. És molt interessant que disposem, des d'Aristòtil fins als Moderns, de tan belles teories de la tragèdia. No en tenim sobre la comèdia: potser perquè és més difícil. Llegint a Praga *la Metamorfosi* als seus amics, Kafka riu amb llàgrimes: l'essència d'allò còmic en la tragèdia és molt misteriosa.

L'home té tres llenguatges: la llengua parlada i escrita; les matemàtiques, que són una llengua planetària, com l'àlgebra universal que somniava Leibniz; i la música. Si bé innombrables cultures potser hagin tingut una literatura oral, en contrapartida, no existeix cap comunitat sobre la Terra sense música. La música és la que sembla definir l'home, i per aquest motiu Lévi-Strauss diu: «Invenció de la melodia, misteri suprem de les ciències de l'home». Avui, des de Vladivostok fins a la Patagònia, el walkman permet sentir la mateixa música, moure's al mateix ritme. És una llengua universal, més que l'angloamericana, tot i que hi ha lligams interessants. ¡Quina gran alegria, en aquest moment difícil, tenir accés a totes les músiques, de tots els països, de totes les èpoques, de tots els estils! A vegades, em dic que sí, per desgràcia, la meua vista s'afeblís, no em quedaria totalment orfe, ja que conec molta literatura de memòria. Però no escoltar música seria per a mi inconcebible. Sovint, a la nit, deixo el meu llibre per escoltar música i em pregunto: ¿què és la música? No crec en absolut que sigui una simple imitació del cant dels ocells. En la música hi ha quelcom de molt misteriós i de molt sorprenent. Sabem ara, gràcies als arxius (descoberts molt recentment), que la nit en què es representava a l'òpera de Viena el *Rienzi* de Wagner amb una escenografia grandiosa, el senyor Adolf Hitler i el senyor Hertzl, el gran periodista, en treien conclusions antitètiques. En abandonar l'òpera, Hitler confessava que, davant els cors, havia tingut la visió de com dirigir la massa. Quant a Hertzl, escriu en el seu diari que aquell vespre va entendre que Jerusalem i el sionisme eren possibles. La mateixa música, els mateixos acords, els mateixos contrapunts. ¡I Nietzsche declara que el gran art està per sobre del bé i del mal! Això és reconèixer el poder de la música sobre la conducta humana... El mateix Lenin deia que no podia permetre's d'escoltar l'*Apassionata* de Beethoven. Jo em pregunto què fa la música quan entra en nosaltres, quina és la seva vida interior, en què ens canvia, per què pot il·luminar una visió moral molt tèrbola. Alguns han escrit sobre aquest tema, com Jankelevitch, però s'avança molt lentament.

Vostè és igualment molt sensible a la veu i al seu origen, a la qual heu consagrat nombrosos textos, en especial sobre el crit. ¿No hi hauria també aquí una perspectiva misteriosa encara per explorar?

¿No ha sentit vostè mai moltes ganes de cridar contra la injustícia de Déu, contra el fet que hi hagi gent que canti bé i d'altres que ni tan sols poden pujar una gamma correctament? Aquí tampoc, no se sap el per què. Per la mateixa raó, no entenem per què alguns homes o algunes dones que no tenen cap lesió fisiològica, que tenen una orella perfecta, són incapaços d'entendre la resolució d'un acord; o d'altres, incapaços de distingir els colors. S'ha descobert també recentment que homes i dones molt intel·ligents es posen a plorar davant l'equació matemàtica més elemental. El que és meravellós, per a mi, és que ens trobem a la prehistòria de la prehistòria del pensament humà. Tot és al nostre davant.

LA TRANSCENDÈNCIA EN LA CREACIÓ

El seu pensament té d'original i de singular que la seva visió sobre la creació, que és la d'un agnòstic, no posa en qüestió la idea d'una transcendència. Així, es mantindria l'obligació de respectar una determinada moral immanent...

A Bertrand Russell, un gran ateu, se li va plantejar la qüestió de saber què faria un cop arribat allà a dalt, davant Déu. Va respondre: «Em podrieu haver donat algunes proves».

És una bella resposta que comprenc perfectament. Jo sóc religiós en un sentit molt precís. Considero que el nostre pobre petit cervell es infinitament més petit que els problemes que es planteja, i que –frase banal– «aquesta qüestió ens sobrepassa». Des del moment en què s’ha dit això, es parla de transcendència. Crec que no es pot afirmar ni negar la fenomenologia de l’Altre, del poder de l’altre. Wittgenstein ha dit en aquest sentit que, si pogués, dedicaria les seves *Investigacions filosòfiques* a Déu. Beckett –i cal ser un escriptor de gran capacitat per fer això– ha escrit una frase el sentit de la qual depèn de la coma: «No existeix, el porc». En anglès, tenint en compte la coma, el sentit canvia completament: «el porc no existeix» o, pel contrari, «és un porc perquè no existeix». Cal ser Beckett per fer aquesta troballa.

Crec profundament en la dignitat de les qüestions que acabem de parlar, i penso també que determinats pecats són imperdonables. El cristianisme, que parla de pecats contra l’Esperit Sant, mai no ha definit ben bé aquesta noció tant inquietant. Péguy, un dels meus mestres, fa dir a la seva Joana d’Arc a l’inici del misteri que li consagra: «No, no puc acceptar un Déu que no ha perdonat Judes». És Péguy qui parla a través de la petita Joana. Cadascú de nosaltres hauria de tenir –podria ser Kant qui parlés, però tots nosaltres som nans a l’ombra de Kant– una petita llibreta en la seva ànima amb les imatges dels absoluts que no ha de transgredir.

EL JUEU ERRANT

Per això no puc ser sionista, cosa que em separa de molts dels meus alumnes i dels meus amics més íntims. La supervivència d’un Estat té menys importància que la tortura. Durant dos mil cinc-cents anys, no hem tingut el poder de torturar, la qual cosa representa per a mi el signe de la suprema aristocràcia, el «Jockey Club» de la immortalitat. I ara, per viure ¿hem de fer com tothom? Per a mi el preu és massa elevat. Se’m pot replicar que és fàcil dir això des de la meva habitació de Cambridge. No puc respondre res, però el preu em sembla massa elevat. Per a mi, que no conec la noció d’exili, cal abandonar la ciutat que es porta malament. No existeix cap ciutat que no valgui la pena abandonar. Però ¿com podem pensar que som a l’exili quan hi ha una llengua per aprendre, una cultura per descobrir? Si demà he d’anar a Ulan Bator, ho faria amb molt de gust. Un jueu –això és el que he ensenyat als meus fills– té sempre a punt la seva maleta. Primer perquè em faria un gran bé aprendre el mongol, ja que m’he tornat una mica mandrós. Per altra banda, l’aventura no deixaria de ser apassionant. Finalment, el meu primer treball seria abjectament tediós, però sóc suficientment arrogant per creure que el segon ja seria millor. El que jo em prohibeixo és cridar: ¡«¿Com has pogut fer-me això?»!

Pertanyo a un petit poble que ens considerem a nosaltres mateixos com els invitats de la vida, que hem de ser els invitats de la Terra; i els invitats han de tractar sempre de deixar la casa una mica més neta, més atractiva i més rica de com la van trobar. És així com entenc el deure del jueu: ensenyar als homes i les dones a ser els invitats els uns dels altres. Si no aprenem aquesta lliçó, és possible que estiguem abocats a la massacre. Malraux deia que les guerres del segle XXI serien immenses guerres religioses. Potser l’ha encertat. Sens dubte hi haurà més de dos gratacels destruïts per aquests conflictes. Però aprendre a ser els invitats els uns dels altres, significa també comprendre que la veritat és sempre a l’exili, que sempre és en trànsit, en moviment. És meravellós tenir cames. Les arrels són bones per als arbres –m’encanten els arbres–, però prefereixo molt

més les cames. És un gran progrés. El gir envers un xovinisme territorial m'esgarrija, sigui a Irlanda, al País Basc o als Balcans.

EL MESTRE I L'ALUMNE

En un dels seus últims llibres, vostè aborda frontalment la relació entre el mestre i el deixeble, i per tant el tema de l'*auctoritas*...

Provem d'examinar les tres grans relacions d'autoritat. En la primera, el mestre destrueix l'alumne, psicològicament o física. Aquesta relació comença amb Pitàgores, que no dubta a ofegar el seu millor alumne acusat d'haver-lo traït en haver divulgat públicament el secret dels nombres irracionals. Segona possibilitat: l'alumne destrueix el mestre. Aquesta possibilitat és més freqüent i més estesa que el que la psicoanàlisi anomena la revolta edípica. L'alumne mata el mestre i ocupa el seu lloc. A Praga, un pidolaire truca a la porta del més gran astrònom del seu temps, Tycho Brahé. Aquest li ofereix la seva hospitalitat, després s'adona que el jove està molt ben dotat per a les matemàtiques i el converteix en el seu ajudant. Poc abans de la seva mort, el mestre sap que Kepler destruirà tota la seva obra... Tercera possibilitat: la transmissió per l'ànima, per un acte d'*eros*. He tingut el privilegi, en quatre ocasions de la meua vida, de tenir alumnes molt més ben dotats que jo, més forts i potents: aquesta és la recompensa darrera d'un professor. Doncs bé, per definir la nostra època, en anglès es diu que és la de la irreverència. La gent es burla, mai no es dóna gràcies, els alumnes no s'aixequen quan el mestre entra a la classe. Sempre penso en Adorno, en aquest gran personatge que va tenir el coratge de fer front als totalitarismes. Davant de tres dones joves que es despullen i ballen davant d'ell, Adorno mor d'una crisi cardíaca. És destruït pel ridícul. En aquella època, els professors estaven preparats per a tot, menys per al ridícul —el ridícul que mata—. Avui, per irreverència, ningú no s'aixeca ja interiorment davant el mestre.

Vostè ha ensenyat en nombrosos països, coneix molt bé la cultura francesa i la cultura britànica. En el món europeu, ¿les cultures són tan diferents?

La llatinitat és molt lluny de la cultura britànica. Aquestes dues cultures es comprenen malament. Com de costum, el general De Gaulle tenia raó. A la pregunta: ¿quins són els tres escriptors europeus més importants?, va respondre sense vacil·lar: Dant, Goethe, Chateaubriand. És una reflexió molt profunda ja que Shakespeare és mundial, no estrictament europeu. La distància, per desgràcia, esdevé cada cop més ambigua i més gran entre les dues cultures, perquè el francès lluita per la seva llengua, sovint amb mitjans una mica carrinclons, una mica xovinistes, però perfectament comprensibles. Jo hagués esperat realment que no hi hagués un túnel, sinó un pont entre els dos països: però no n'hi ha cap de pont, no en veig cap prova, cap indicatiu. A Europa, l'esperança potser vindrà de l'Est. Esperem que aquest món immens que va des de Viena a Kiev i Odessa contribueixi a una Europa més tolerant, una Europa fins i tot més complexa, però ens caldrà molta sort. Anglaterra no vol saber res d'aquesta Europa, una Anglaterra que ha sobreviscut gràcies a Waterloo, gràcies al Canal de la Mànega el 1914 i sobretot el 1940, una Anglaterra per a qui aquests 32 km d'aigua fan com si estigués encastada en un mar de plata...

Sens dubte he perdut la meva aposta sobre aquest tema, malgrat les bellíssimes traduccions de Shakespeare per Yves Bonnefoy, malgrat els espectacles de Peter Brook a París. Hi ha coses molt belles a tots dos costats. Però la història té un curiós humor negre. La sort no sembla ser el seu fort.

BIBLIOGRAFIA

Tot i que també ha escrit obres de ficció, Steiner és conegut sobretot pels seus assajos, entre els quals podem citar els següents:

Tolstoy or Dostoevsky: An Essay in Contrast, Faber and Faber, 1959 (trad. castellana: *Tolstói o Dostoievski*, Madrid, Siruela, 2002).

The Death of Tragedy, Faber and Faber, 1961 (trad. castellana: *La muerte de la tragedia*, Barcelona, Azul, 2001).

Language and Silence: Essays 1958-1966, Faber and Faber, 1967 (trad. castellana: *Lenguaje y silencio. Ensayos sobre la literatura, el lenguaje y lo inhumano*, Barcelona, Gedisa, 2003).

In Bluebeard's Castle: Some Notes Towards the Redefinition of Culture, Faber and Faber, 1971 (trad. castellana: *En el castillo de Barba Azul. Aproximación a un nuevo concepto de cultura*, Barcelona, Gedisa, 2001).

The Sporting Scene: White Knights of Reykjavik, Faber and Faber, 1973 (trad. castellana: *Campos de fuerza. Fischer y Spasski en Reykjavik*, Madrid, La Fábrica, 2004).

After Babel: Aspect of Language and Translation, Oxford University Press, 1975 (trad. castellana: *Después de Babel. Aspectos del lenguaje y la traducción*, Madrid, Fondo de Cultura Económica, 1995).

Heidegger, Harvester Press, 1978 (trad. castellana: *Heidegger*, Madrid, Fondo de Cultura Económica, 1999).

Antigones, Clarendon Press, 1984 (trad. castellana: *Antígona. La travesía de un mito universal por la historia de Occidente*, Barcelona, Gedisa, 1996).

Real Presences: Is There Anything in What We Say?, Faber and Faber, 1989 (trad. castellana: *Presencias reales. ¿Hay algo en lo que decimos?*, Barcelona, Destino, 2001).

Entretiens avec Ramin Jahanbegloo, París, Félin, 1992 (trad. castellana: *George Steiner en diálogo con Ramin Jahanbegloo*, Madrid, Anaya & Mario Muchnik, 1994).

Errata: An Examined Life, Weidenfeld & Nicolson, 1997 (trad. catalana: *Errata. Una vida a examen*, Barcelona, Proa, 1999).

Grammars of Creation, Faber and Faber, 2001 (trad. catalana: *Gramàtiques de la creació*, Barcelona, Proa, 2002).

Entrevista publicada a la revista francesa *Esprit*, en el seu número de desembre del 2003 (p. 17-33). Reproduïda amb autorització.

Els dos paràgrafs inicials de presentació de l'entrevistat són un resum –fet per la redacció d'IDEES– del text original de Sylvie Bressler.

Traducció del francès de Lluís Martínez. Revisió de Marc Dueñas.